

Aile Demografisi Perspektifinden Geçiş Sonrası Balkanlar'da Aile Kurumundaki Değişme Süreci Üzerine Bir Deneme

Yaprak Civelek*

Giriş

Tüm zamanların; bilimin ve günlük yaşamın temel kavramlarından biri olan aile, bilinen sosyolojik tanımıyla en küçük toplumsal yapı birimidir. Üyeleri "çekirdek" bir aile formasyonu ortaya koyar: Anne, baba ve çocuklar. Bugün Birleşmiş Milletler'in geniş tanımına göre; bir hane halkını oluşturan aile, belirleyici bir özelliklerle tanımlanabilir bir ilişki içindedir: Kan, evlilik ya da evlat edinilmişlik. Ailenin sınırlarını belirlemek için ortaya konulan ilişki düzeyi aynı zamanda *kullanılabilir verinin varlığına* da dayanmaktadır (United Nations Statistics Division, 2006). Kullanılabilir verinin varlığına dayandırma eylemi, ailenin kavramsal ve kurumsal anlamda farklılaşmasının yanı sıra zaman ve mekan ilişkisinde karşı karşıya kaldığı değişimi anlamak-

*Yrd. Doç. Dr. Yeditepe Üniversitesi Antropoloji Bölümü.

1 Sosyolojik ve antropolojik çalışmalarda aileyi kavram ve kurum olarak ele alıp incelerken kullanılabilir verinin varlığı genellikle bir çıkamaz olarak karşımıza çıkmamaktadır. Genel olarak sosyolog veya antropolog sosyal ve kültürel olanın takibinde hazırladığı araştırmanın metodolojisine dahil araçlarıyla yola çıkar ya da tamamen teorik düzlemde meseleyi değerlendirmeye çabalar. Ancak demografik nitelikler ve kayıtlar taşıyan verinin —özellikle kayıt sistemlerine dayandırılan çalışmalarda ve konunun hassasiyetine bağlı olarak (doğurganlık, aile planlaması v.b.— hem toplanması hem de istatistiksel ve demografik anlamda güncelliğini belirleyen zamanın kısa olması sorunludur. "Kullanılabilir verinin varlığı" demografik için özellikle ezem bir konudur.

la ve açıklamakla ilgilidir. Sözü edilen farklılaşma "geleneksel olan"dan uzaklaştırıcı bir dönüşüme tekabül eder. Veri; farklılaşmayı, anlamayı ve değişimi belgelemeyi sağlar. Günümüzde veriye dayalı olarak yapılan çalışmalar göstermektedir ki; bugün, ailenin basit tanımıyla tatmin olmak da, onu yeniden ve evrensel bir tanımla ortaya koymak da oldukça zordur. Birleşmiş Milletler'in bugünkü kriterlerine bakıldığında, bir çekirdek aile tanımının beş tipte belirlenmesi farzedilen değişimin kabulünü ortaya koymaktadır: Tanımlanan aile tipleri, akrabalık bağının yanı sıra, aynı hane halkı içinde yaşamayı içermektedir:

- a) çocuksuz evli bir çift
- b) bir ya da daha fazla evlenmemiş çocuğu olan evli bir çift
- c) bir ya da daha fazla evlenmemiş çocuğu olan baba
- d) bir ya da daha fazla evlenmemiş çocuğu olan anne
- e) kendi rızaları ile (nikahsız) birlikte yaşayan çiftler evli çiftler olarak değerlendirilebilirler.

Sosyal bilimciler (demografiler, sosyologlar, antropologlar ve psikologlar başta olmak üzere), ailenin gelenekselden moderne, modernden modernlik sonrasına -dünya toplumlarının tamamı düşünülürse, neredeyse evrensel- dönüşümünü takip etmek zorunda kalmışlardır. Bu dönüşüm sürecinde dahi aile her zaman toplumsallık bağlamında bir vazgeçilmezlikle en küçük toplumsal birim, bütünü besleyen temel bir öge olarak tartışılmış ve vurgulanmıştır. Bunların yanında, sosyal bilimciler, genel bir tavırla, aileyi büyüklüğüne göre anlamlandırma eğiliminde olmuşlardır: Çekirdek aile, geniş aile, Zadruga² gibi. Fakat bugün değişimin ürettiği yeni aile tiplerine göre birer tanım oturtma eylemi yerine süreci anlama çabası ön plandadır. Çünkü süreç, herşeyden önce, dünya üzerindeki *nüfus dinamiğine* bakıldığında toplum olarak var olmaya dayalı bir risk yaratmaktadır.

Bu çalışma, ailenin geleneksel tanımından kayışına tanıklık etmek ya da büyüklük özelliklerine odaklanmaktan ziyade aile kurumundaki değişiminin demografik yapıya olan etkisini göz önünde bulundurmaktadır. Ekonomik geçiş gibi kökten bir değişim sürecini ve geçiş sonrası zaman dilimini, sosyal/demografik bir planda değerlendirerek aile kurumunu geçiş yaşamışlıkla belirlenmiş bir örneklem alanı içinde ele almaktadır. Bu yönde bir yaklaşımda bulunmasının amacı ise iki şekilde açıklanabilir: Birincil amaç; aile kurumunu her zamanki sosyolojik donanımından çıkarıp demografik bir işlevselcilik ile ele alarak *değişmeyi* ve *risklerini* açıklamaktır. İkincil amaç ise; değişimin, *geçiş toplumları* olarak bilinen komünist devlet yapısından serbest piyasa ekonomisine geçişe tanıklık etmiş toplumlardaki yeni ve tanımlanması zor aile formlarına davetiye çıkaran sosyal, kültürel ve hatta multidisipliner etki ve sorumluluğunu inceleme altına almaktır. Veriye dayalı olarak üretilmiş düşünce kaynakları içinden, aile demografisinin bilimsel yetki alanına giren temel bilgi ve düşünce alanları bileşkesinde bir argüman yaratmak bu çalışma için esas alınmıştır.

² Balkanlar'da birden fazla aile grubundan oluşan ve güçlü kan bağlarına dayanan en eski ve en kalabalık aile tipi (Todorova, 1983).

1. Aile Demografisi ve "Geçiş" Dönemi

Esasen demografik düşünce alanının aileye attığı en temel demografik sorumluluk nüfusun geçen zaman içinde yenilenmesidir. Norman Ryder'a göre (Ryder, 1987), eğer bir nüfus daim olmak derdindeyse, tüm ölen bireylerinin yerine, yeni bireyler sürekli olarak yaratılmalı ve ölenlerin yerlerini doldurmalıdırlar. Bu yüzden aile tüm kurumların üzerindedir. Çünkü hem nüfus için hem de birey için aile, *üreme* ve *yenilenme* sorumluluğunu üstlenmiştir.

Aile demografisi, bir disiplin olarak ailenin işlevselliğine fazlasıyla güvenmektedir. Öyle ki bu kurumun nüfusun yenilenmesine doğrudan doğruya katkıda bulunduğunu ilan etmiş olması önemli bir sorumluluktur. Son otuz yıldır, özellikle Avrupa ülkelerinin nüfusları, düşük doğurganlık yüzünden giderek yaşlanmaktadır ki bu ülkelerin çoğunda doğurganlık, *yenilenme düzeyinin* (*Replacement level: 2.1*) çok altındadır.

Aile demografisi, aile kurumundaki değişimi anlamaya odaklanırken, doğal olarak toplumdaki sosyoekonomik değişimleri göz ardı edemez. Çünkü 20. yüzyılın sonunda, kökten ve hızlı sosyoekonomik dönüşümlerin, aynı anda hem daha Batılı hem daha modernize hem de daha demokratik olanı yakalama ideali doğrultusunda gerekçeler öne sürmeleri ve geleneksel kalıpları zorlanan ailenin nüfusu yenileme görevinin önüne geçmeleri ile yarattıkları *demografik dram* incelenmeye değerdir. Kararlı ve hızlı gelişen yeni politik ve ekonomik yapılar ister istemez toplumsal gelenekler, inançlar ve değer yargıları üzerinde derin bir hegemonya yaratmak eğilimindedir. Caldwell ve Cadwell (1987) modernizasyonun etkileri kadar sosyoekonomik değişmeler ile geleneksel aile yapısı arasındaki ilişkiyi tartışır. Bu ilişki iki üretim tipi ortaya koyar: Aile tipi üretim ve pazar ekonomisi tipi üretim. Aile tipi üretim geçimlidir ve üreticiler bizzat aile tarafından içerden belirlenir. Pazar ekonomisi tipi üretim ise, toplum ve ekonomi tarafından belirlenen bir kurulumla tekabül eder, yani aileye dışardan etkide bulunan bir konumdadır. Aile tipi üretim, yüksek doğurganlık ve ölümlülük hızlarına sahiptir. Doğurganlığın kontrolünün sağlanması zordur. Ancak pazar ekonomisi tipi üretimde düşük ölümlülük ve doğurganlık hızları hakimdir. Doğurganlığın kontrolü mümkün ve doğum kontrol araçları yaygınlaşma potansiyeline sahiptir. İşte bu süreç, aile tipi üretimden pazar ekonomisi tipi üretime geçiş süreci, demografların, "*demografik geçiş*" olarak adlandırdıkları sürecin kendisidir.

Söz konusu iki tip geçiş süreci; hem teorik çerçeveden gelen demografik geçiş sürecinin içerdiği değişmeler hem de ekonomik yapının kökten değişmesine dayalı demografik değişmeler, aynı anda sosyal ve kültürel geçiş süreçleriyle karşılıklı olarak ilgili olsalar da, ekonomik geçişi yaşayan toplumlar için demografik endişeleri ikiye katlayan ikincisi olmuştur. Bilindiği gibi pazar ekonomisinin ilkeleri hemen hemen dünyanın her tarafında aynıdır. Bu durum, genellikle Batılı değerlerin ithali ve vardıkları alanlardaki kuşatma potansiyeli ile birlikte hareket eden endüstrileşme ve hızlı kentleşmenin bir sonucudur. Ayrıca varılan alanda hüküm süren geleneksel değerlerin değişime uğratılmaları —uzun ya da kısa vadede— kaçınılmazdır. Başka bir deyişle, ekonomik ve politik denebilecek geçişler aynı zamanda —iyi ya da kötü— kurulu fakat değişmeye hazır bir sosyal yapıyı karşılarında bulma beklentisindedirler.

Bu çalışma, aile formasyonunun geçiş dönemlerine rastlayan farklılaşma süreçlerini

ve geçişi deneyimleyen toplumlardaki; geçiş öncesinde ve özellikle sonrasında, Balkanlar'daki aile formasyonunda meydana gelen gelişmeleri tartışmaktadır. Bu toplumların, geçiş deneyimi ile birlikte yeni bir "durum"un içinde girdikleri, geçiş sonrası yapılan bilimsel çalışmalarla doğrulanmıştır. Bu "durum", yüksek enflasyon, pahalı yaşam koşulları, yoksullaşma ve kültürel değerlerin kaybı ile ortaya çıkan beklenmedik yeni ekonomik süreçleri içermektedir. Bu süreçlerde yeni ve karmaşık ideolojik yaklaşımlara karşılık olarak doğan siyasi, sosyal ve psikolojik tepkilerin, toplumsal değişmeyi ve dolayısıyla kurumsal değişimleri güdüledikleri şeklinde bir önerme de kabul edilmektedir. Ayrıca ailenin bir sosyal kurum olarak sağladığı demografik katkıların bu değişimlerden nüfus kaybının lehine bir şekilde etkilendiği de kabul edilen bir diğer önermedir.

2. Ekonomik ve politik değerlendirmeler

Dünyada tüm komünist tabanlı ekonomiden, pazar ekonomisine geçiş deneyimini yaşayan ülkeler 1980'lerin sonlarında ve 1990'ların başlarında hızlı bir sosyal değişimi de beraberinde yaşadılar. Tam bu noktada, Caldwell ve Caldwell'in (1987), Üçüncü Dünya'ya ithal edilen kültürel unsurların aile kurumunu değiştirebildiğine, sosyal ve politik fikirlerin ailevi ve demografik değişimleri ekonomik geçişin önüne taşıyabildiğine yaptıkları vurgu önemlidir. Geçiş ülkelerinde, özellikle Balkan toplumlarında geçiş sonrası için idealize edilen, sözüm ona "daha demokratik sosyal ve politik ilkeler" in gelişi, geleneksel ve alışlageldik her türlü moral değeri alt üst etmiştir. Aile formasyonundaki değişim bu alt üst oluşun bir sonucu olarak görülmelidir. Bu ülkelerin temel demografik göstergeleri, doğurganlıktaki aşağıya çekilişi, evlenme sayılarındaki düşüşü, boşanmalardaki artışı, ergenlik gebeliğindeki artışı ve hızlı yaşlanma sürecini, dolayısıyla ailenin bildik anlamını kaybedişini ciddi ölçüde desteklemiştir.

Bugün bilinen bir iddiadır ki; dünyadaki tüm ekonomik ve sosyal yapılarda, tüm demografik davranış örüntülerinde hüküm süren değişmelerin başlangıç noktası Batı düşüncesi yapısıdır. Batı düşüncesi hegemonyasının son halefleri uzun bir zaman sürecinde sosyalist devleti, toplumsal yapısını ve yaşam tarzını sürdürme mücadelesi veren devletler olmuşlardır. Post-Sovyet devletlerin politik, ekonomik ve sosyal gelişmeleri üzerine argümanlar geliştiren Dawisha ve Parrot'a (1994) göre milletler, sosyal oluşumlar olmaktan ziyade, doğal bütünlükler olarak algılanmalıdır. Nedeni; sosyal süreçlerin devletleri yarattığı gerçeğidir. Modernizasyon ve Batı ile akraba olan sosyal değişimin gücü, devletleri, yeni sosyokültürel semboller (dil, etik, ulusal kimlik) üretmeye ve köklü bir değişime hizmet eden ekonomik kurallara uygun olarak, diğer dünya ülkeleriyle "usule göre" uluslararası ilişkiler kurmak için ekonomilerini geliştirmeye zorlamıştır. Ekonomik dönüşüm sırasındaki iktisadi belirsizlikler, kabul edilmesi ve uygulanması zaman alan reformlar gerektirmiştir. Ancak dönüşümün temel amacı olan, toplum olarak daha demokratik bir atmosfere kavuşma arzusuyla yola çıkan politika saptama mevkilerinin ve kanun koyucuların çabaları, yeni iktisadi sıkıntılar yaratmıştır. Serbest pazar anlayışı ve demokratikleşme süreci uluslararası bir harmoniye hizmet edebilir, ancak bu harmoniye dahil olma ideallerinin yarattığı geçiş etkisi, büyük ihtimalle bir ekonomik kriz anlamına gelir ki; ekonomik krizler iktisadi amaçsallığından sosyolojik bir bağlama kayarak, yoksullaşmanın yanında, toplum tarafından sindirilmesi güç moral değer ka-

yıplarına ve sosyal tedirginliğe davetiye çıkarırlar. Üstelik Balkan ülkelerindeki gibi, özellikle Bulgaristan'daki gibi, beklenmedik bir şekilde uzun ve yıpratıcı olabilirler.

Bu gerekçeler uğruna yaşanan ekonomik muğlaklık, sosyal tedirginlik ve huzursuzluk, özellikle 1990'larda Avrasya Devletleri'nde yaşanırken, Balkan Yarımadası'ndaki Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde de güçlü şekilde hüküm sürdü. Bir başka deyişle, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) çöküşü, Rus Komünizmi'nin uyduları olarak anılan ve komünist rejimin küçük ve dağınık kaleleri olan Balkan Devletleri'nin rejimlerini de etkiledi ve yıkılmaları için zemin hazırladı. Dawisha ve Turner'a (1997) göre; her post-Sovyet toplum, ekonomisindeki stabilizasyon ve hiper-enflasyon ile başbaşa kalarak, mücadeleye girişmiştir. Bu, sözüm ona doğrudan ve planlı bir ekonomik-siyasal geçişin sonucudur. Yaşam standartlarının hızla düşüşünden, kurumların iflasından ve toplumsal karamsarlıktan da sorumlu oluvermiştir. Bu geçişin sosyal sonucudur. Ayrıca demokratikleşme süreci bir ideal olmasına rağmen, yıllardır bu toplumlar, çoğunlukla, azınlıklara karşı sorgulanabilir bir tolerans derecesi ve "farklılık" vurgusu ile karakterize edildikleri de bilinmektedir. Geçiş anlayışına dahil olan demokratikleşme için, etnik kimliklere ve farklı kültürel tutumlara saygılı yaklaşım ve düşünce özgürlüğü ön gerekliliklerdir. Başka bir deyişle, ekonomik sistem ve sosyal yapı yeniden inşa edilirken, farklı kültürlerden gelen insanların hakları da korunmalı, akılda tutulmalıdır. Bu anlamda, Balkanlar'daki geçiş ülkelerinin azınlıklara karşı politik ve sosyal tutumlarının yeniden düşünülmesi gereği de ayrı bir süreç ve konudur.

3. "Geçiş" in Demografik Etkileri

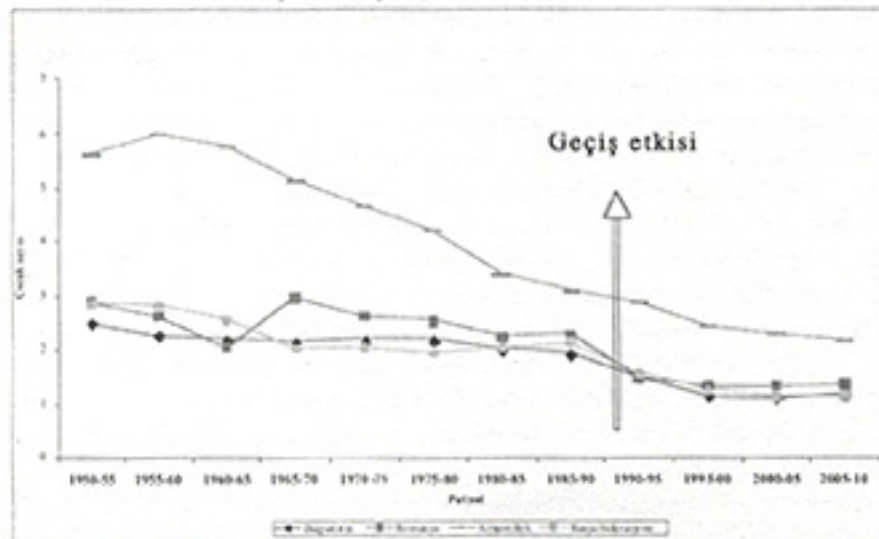
Demografik çerçeveden görüldüğü kadarıyla, özellikle doğurganlıkla ilgili tutumsal ve davranışsal gelişmeler gösteriyor ki; eski Sovyetler Birliği ülkeleri ve Balkan ülkeleri nüfus meseleleri söz konusu olduğunda dikkatli değerlendirilmelidirler. Orta ve Doğu Avrupa ülkelerindeki doğurganlık düzeyleri, dünyadaki en düşük doğurganlık değerleriyle tanımlansalar da, post-Sovyet ülkeler'de doğurganlıktaki düşüş, özellikle 1990'lardan önce farklı demografik kararlılıklara sahiptir. Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomi Komisyonu'nun (UNECE) 1990'ların sonunda raporunu yayımladığı "Avrupa Ekonomi Araştırması" (*Economic Survey of Europe*), doğurganlık trendleri açısından, eski Sovyet Cumhuriyetleri'nin, kendi aralarında, Balkan ülkelerine göre tipik özellikler gösterdiklerini ortaya koymuştur. Bu tipik yapılanma süreci 1990'ların başına kadar sürmüştür: 1988'de bütün Sovyetler Birliği için toplam doğurganlık hızı 2.2'dir. Bu rakam Komünist Parti'nin 1981'de uygulamaya koyduğu "Maternite Destek Programı"nın bir sonucu idi. Sovyetler Birliği'nin bozulması ile birlikte doğurganlık göstergeleri hızlı bir inişe geçti. 1994'te Rusya'da toplam doğurganlık hızı 1.4 değeriyle en düşük doğurganlık değerleri arasındaki yerini aldı. Eski Sovyet Cumhuriyetleri de bu çarçın içinde devinirken, geçiş öncesi ortalama çocuk sahibi olma yaşı bu ülkelerde 1982'den 1988'e kadar neredeyse hiç değişmemiştir. 1980'lerdeki komünist düşünce odaklı pronatalist yaklaşım erken evlenmeyi ve çocuk sahibi olmayı desteklediğinden doğurganlıktaki hissedilir düşüş yine 1980'lerin sonunda ortaya çıkmış ve ortalama çocuk doğurma yaşı bu düşüşe eşlik etmiştir. Doğurganlık azalırken, çocuk sahibi olma

yaşının aşağı çekiliyor olması, erken yaşlarda çocuk sahibi olma ve üreme davranışını erken çağlarda tamamlama eğiliminin bir sonucudur.

1990'ların sonlarına gelindiğinde, Beyaz Rusya, Rusya, Moldova Cumhuriyeti ve Ukrayna'da doğurganlık eğilimleri önceki yıllara göre çok farklıydı: 1989 yılında, geçiş noktasında, Rusya'da toplam doğurganlık hızı 1.9 civarı idi. 1990'dan itibaren hızlı bir düşüşe sahne olan demografik göstergeler, beş yıl bile geçmeden, 1993'te toplam doğurganlık hızını dramatik bir değere taşıyordu: 1.3. Beyaz Rusya da aynı vehamette bir doğurganlık hızı düşüşüne sahne oluyordu; 1989'da 2.0 olan değer ilk beş yıl içinde 1.6'ya düşmüştü. Moldova ve Ukrayna da aynı nüfus dönüşümlerini yaşıyor ve bu ülkelerde ortalama çocuk doğurma yaşı da değişime uğruyor; 25'in üzerinde hesaplanıyordu (Population Census Bureau, 2005). Böyle yüksek yaşlara rastlayan doğurganlık hızları da daha erken yaşlardaki doğurganlık hızlarına göre oldukça düşüktü (UNECE, 1999). Gözler, Orta ve Doğu Avrupa'ya çevrildiğinde, komünizm döneminde toplam doğurganlık hızınının 2.0'ın altına kesinlikle düşmediğini, geçiş sonrasında ise doğurganlık üzerindeki indirgeyici baskıyı görebilmek mümkündür.

Şekil 1, beş örnek ülkede toplam doğurganlık hızlarının geçiş öncesi ve sonrası durumlarını, bir anlamda "geçiş etkisi"ni göstermektedir: 1953-1983 yılları arasında Bulgaristan'da toplam doğurganlık hızı tüm dalgalanmalara rağmen 2.0'ın altına düşmemiştir. 1993'te ise Bulgaristan'da toplam doğurganlık hızı 1.4 civarındaydı. Romanya'da 1985'te toplam doğurganlık hızı 2.2 idi; geçiş sonrası ve tam olarak 1992'de ise değer 1.5'i gösteriyordu. Arnavutluk'ta ise 1975-1980 arası 4.2 gibi yüksek bir değer gösteren toplam doğurganlık hızı, ilk beş yıllık dönemde 3.4'e, ikinci beş yılda ise 3.0'a geriledi (Population Census Bureau, 2005).

Şekil 1. Toplam Doğurganlık Hızları, Bulgaristan, Romanya, Arnavutluk ve Rusya Federasyonu, 1950-2010

Kaynak: Population Census Bureau, International Data Base, 2005.

Rusya Federasyonu ve komşularının aksine, bir çok Orta ve Doğu Avrupa ülkesinde geç yaşlarda çocuk sahibi olma eğilimleri, 1980'lerin ortalarına rastlamaktaydı. Bu eğilimlerdeki artış da sosyalist devlet yapısından, serbest pazar ekonomisine geçişten sonra hızlandı.

4. Geçişin Sosyokültürel Etkileri

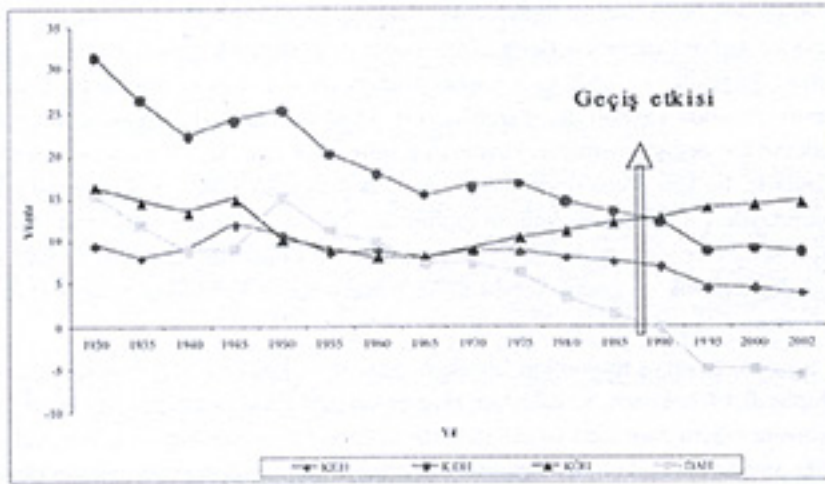
Doğurganlıktaki azalmalar, kültürel platformda tartışıldığında, din kültürü ile ilişkilendirme yapmak kaçınılmazdır. Balkanlar'da Hristiyan nüfus, modernleşme, kent merkezleri oluşturma ve bu merkezlerde yaşama, ülkenin sosyal ve ekonomik kalkınma sürecine katılma konusunda Müslümanlara göre daha aktiftirler. Farklı sosyal ve ekonomik özelliklere sahip olan Müslüman nüfus ise, yıllardır İslam dininin erken evlenme ve yüksek doğurganlığı destekleyen söyleminin yanında, bu ülke topraklarında var olma ve asimile olmadan daim olma çabasını göstererek göreceli düşük yaşam standartları ile şekillenen mütevazı yaşam noktalarında dikkati çekmektedir. Öyle ki; 1950'lerin ortasında yayılan demografik geçiş, Müslümanların doğurganlık düzeylerini neredeyse hiç değiştirmemiştir. Hristiyan Kültürü'nün ağır bastığı Rusya ve Ukrayna gibi ülkelerde, Balkan ülkelerinde olduğu gibi, doğurganlık nüfusun yenilenme düzeyinin altındaydı. Çünkü bu devletlerin topluları, benzer kültürel özelliklerin etkisiyle de benzer fakat direnci sorgulanabilir sosyal değerlere sahiptirler. Dolayısıyla Batı Kültürü'nün doğurganlık ve çocuk sahibi olma temayüllerine kolaylıkla adapte olabilen bir yapı ortaya koymaktaydılar.

Öte yandan, Avrasya topluları birtakım ortak dini, kültürel ve geleneksel özelliklere sahiptiler. Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan gibi Türki birtakım geleneksel özellikleri yansıtan, aynı zamanda İslami değerlerin özellikle son onbeş yıl içinde yükselişe geçtiği post-Sovyet ülkelerde doğurganlık düzeyi, hiç bir zaman yenilenme düzeyinin altına düşmemiştir. Çünkü aile kurma ve çocuk sahibi olma bu milletlerin kültürel yapılarının ezelden beri geleneksel tamamlayıcılarıdır. Bununla birlikte, Farsi özellikleriyle Tacikistan'da geçiş dönemine rastlayan 1989 yılında, toplam doğurganlık hızı 4.3'tür. 1990'da ve 1991'de beşin üzerindedir. Aynı dönemlerde Kazakistan'da geçiş döneminde 2.8 olan toplam doğurganlık hızı 2.7'ye, Kırgızistan'da sırasıyla 4.0'dan 3.9'a düşmüştür.

Post-Sovyet ülkelerde rastlanan demografik eğilimlerin kültürel ve geleneksel öğelere dayanarak farklılaşması iddiasının yanında belirtilmelidir ki; 19. yüzyılın ortalarından bu yana post-Sovyet toplumlarda ve takipçileri olan Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde görülen aile sayısındaki ve doğurganlıktaki travmatik düşüşün nedenleri ve elbette sonuçları aile demografilerinin araştırma problemlerinden biridir. Aile formasyonunda ilgilendikleri temel mesele şüphesiz evlenme sayısındaki düşüş ve bunun azalan doğurganlığa verdiği destektir. Bu hızlı düşüşü, evlenme ve çocuk doğurma davranışlarını belirleyen sosyal ve demografik yaklaşım ve çalışmalarla açıklamaya çalışmışlardır. Özellikle Balkanlar'daki geçiş sonrası ülkelerin tipik ekonomik, sosyal ve demografik özelliklerinden yola çıkılarak yapılan çalışmalar, evlilik anlayışındaki ve evlenme sayısındaki değişimler konusunda bu ülkelerin aşağı yukarı benzer demografik geliş-

meler gösterdiklerini ortaya koymuştur. Şekil 2'de açıkça görülüyor ki, "geçiş etkisi"nin fazlasıyla hissedildiği, Bulgaristan'da 1985'te kadın ve erkek toplamında evli olanların yüzdesi 56 idi, 1992'de bu değer yüzde 55 civarına düşmüştür. Yine bu ülkede 1985'te kadınların yüzde 62'si evli idi, 1992'de ise yüzde 54'ü evli idi. Beklenildiği gibi, gerçekte tüm ülkeler için doğurganlığın ideal çatısı olarak algılanan evliliğin sayısal oranlardaki düşüş, doğurganlık davranışından ve doğurganlığı ifade eden sayılardan da çok şey götürüyordu.

Şekil.2 Kaba Evlenme, Doğum ve Ölüm Hızları ve Doğal Artış Hızı, Bulgaristan, 1930-2002

Kaynak: National Statistical Institute, BG, 2005.

Bulgar demograf Dimiter Philipov, geçiş sonrası Balkan ülkelerinde geçişin temel etkilerini anlatırken, geçişin, mesleki yaşam, gelir ve ekonomik zorluklara destek veren, dahası yoksulluğa destek veren bir "kopukluk" (discontinuity) tehdidi yarattığını vurgulamaktadır. Geçiş, sosyal olarak tanımlanabilen herşeyi; normları, değerleri, tercihleri ve davranışı tamamen etkilemiştir. Normların kaybını yaşayan toplumlarda oryantasyon bozukluğu ve belirsizlik artmıştır. İnsanları, evlilik, çocuk sahibi olma gibi önemli ve değiştirilmesi zor hayati olaylara dair kararlarını ertelemeye itmiştir. Dahası bu kopukluk, diğer faktörlerle birlikte, doğurganlıktaki dramatik düşüşe de destek vermiştir (Dimiter Philipov, 2002).

Geçiş sonrası Balkan ülkelerinin ortak özellikleri, bu ülkelerin ekonomik belirsizlik ve kültürel şoka dair fenomenler içinde bir sosyal uyumluluk profili ortaya koymalarının yanı sıra, geri dönüşmesi zor nüfus meseleleriyle de başa çıkmada ortak problemlerinin olmasıdır. Bunun nedeni, sosyal formasyonlarının Batılı Milletlerin sahip olduğu esnekliğe sahip olmamasıdır: Kendilerine özgü -bir anlamda "Balkan tarzı"- toplumsal yapılarını şekillendiren güçlü tarihsel ve sert komünist ilkelerin disipline ettiği eko-

nomik süreçler doğrultusunda bütüncül bir heterojenlik içinde olan dini ve geleneksel değerleri ile birlikte bu milletler, Batı'nın modern değerlerinin çakışma noktası olarak ruhani bir Avrupailik içinde yaşamışlıkları hesaba katılrsa da, beklenmedik gelişmelere karşı zamanla bir yapı bozumu içine girmişlerdir. Gerçekte yeni yaşam düzenlerine (*living arrangements*) ve bu düzenlerin toplum üzerindeki etkilerine karşı, 1990'ların başlarında halen sosyalist bir zihniyet taşıyan toplumsal yapının bir direniş gösterdiği ve Batı'nın değerlerinin kısa sürede bir sosyal kabul görmediği gözlenmiştir. Ancak, geçiş ile birlikte bu direniş zorunlu bir toplumsal kabule doğru yol almıştır. Batılılaşma adına daha fazla demokratikleşme idealleri, Balkan toplumlarının kurumsal yapılarında ve bireysel alanlarda alışılmış değerlerin kaybına, bölgesel eşitsizliklerin artmasına yol açmıştır ki gerçekte, Rusya Federasyonu, Beyaz Rusya, Ukrayna gibi ülkelerin de bu durumdan farklı bir durumu deneyimledikleri söylenemez.

5. Aile Formasyonundaki Temel Değişmeler

Gelişmekte olan dünyaya yayılan sosyal değişme dalgalarının nedenleri ve hane halkı formasyonunun aldığı yeni şekil, Surkyn ve Lestheaghe (2004) tarafından dört Batı kaynaklı gelişme ile açıklanmıştır: a) Sekülerleşme: Dini pratiklerin sekülerleşmesi, gelenek haline dönüştürülmüş dini ritüellerin terk edilmesi ve dindarlık düzeyinde azalma

b) "Yeni politik sol"un etkileri: Siyasi ve toplumsal kurumlarda güvensizlik, anti-otoritarianizm ve egalitarianizm

c) Göreneklere aykırı bir sivil ahlakın doğuşu ve etik: Bireysellik ve kendine yeterlik ile belirlenen meşguliyetler, bu bağlamda anlamlılık atfedilen değerlerin üzerinde durulması, yeni "eş"li yaşam formları dolayısıyla alışılmadık bir evlilik etiğinin ortaya çıkışı ve karşılıklı ilişkinin kalitesinin gündeme getirilmesi (iletişim, tolerans, anlayış, iyi bir cinsel yaşam), evliliğin ve ebeveynliğin tüm alışlageldik kurumsal fonksiyonlarını ortadan kaldırdı. Dahası titizlikle korunan ve saygı duyulan evlilik ahlakına aykırı tutum ve davranışlar hoşgörüyü daha açık bir hale getirildi.

Bu üç gelişme süreci şüphesiz modernizasyonun kurallarına aykırı durumlar içermektedir. Ancak görenekselliğin modern değerlerle çatışmaya girdiğinin habercisidirler. Modernizasyonun törpülediği toplumsal değişim, kurumların içselleştirdiği insani değerlere ve aile kurumuna dair meselelere verilen önemi de azalttı. Aileler, tüm geleneksel özellikleriyle birlikte bireylerini de giderek kaybediyorlardı. Aile sayısının ve aileye verilen önemin azalması kendine yeterlik formülünü ve egalitarian yaklaşımını öne çıkarıyor (Surkyn ve Lestheaghe, 2004), bireyselciliği bir zafere doğru götürüyordu.

Modernizasyon ilkeleriyle yüz yüze gelen tüm gelişmekte olan ülkeler uzunca bir süre sosyal karmaşa ortamını yaşamışlardı, neredeyse "geçiş-sonrası olma" durumu gibi. Ancak bir farklılıktan bahsedilmelidir ki; ekonomik geçişin yaşandığı ülkeler, beklenmedik ve hızlı bir sosyal dönüşümü yaşarken ve modernizasyonun getirdiği değerlerle mücadele ederken olduğundan daha güçlü bir meydan okuma ile karşılaşmışlardır. Aile kurumunun ahlaki direnişi bunlardan biridir. Çünkü geçiş öncesi zihniyet için aile ne kurum olarak ne de özellik olarak "Batılı" değildi, çocuk sayısındaki artış de-

gerlendirmek ve çocuğa dair masraf devletin meselesiydi. Geçiş sonrası zihniyet için ise aile formasyonunun temeli bireyselliğin ve karar verme özgürlüğünün kesişme noktasında belirleniyordu. Dolayısıyla geçişle gelen beklemedik ve hızlı toplumsal dönüşüm, aile kurumuna, yavaş bir modernleşme sürecinden daha fazla zarar vermiştir.

Philipov (2001, 2002) dünyanın her yerinde ya ekonomik ya da politik olarak tanımlanan bu radikal geçişe dair üç ayrı yaklaşım sunar: a) Demografik yaklaşım: Aile formasyonu ve "İkinci Demografik Geçiş" (*Second Demographic Transition*), b) Ekonomik yaklaşım: "Çift" olmanın ve çocuk sahibi olmanın maliyeti c) Fikir sistemlerindeki değişimler.

a) Demografik yaklaşım: Aile formasyonu ve İkinci Demografik Geçiş:

Genel olarak, sosyolojik yaklaşımlara göre, tüm toplumsal olaylar modernizasyonun beklenen sonuçlarından başka birşey değildir. Demografi alanında ise "Birinci Demografik Geçiş" tüm dolaylı etkileriyle modernizasyon içinde yer alan bir süreçtir. Bu dolaylı etkiler; endüstrileşme, kentleşme ve sekülerleşme süreçlerinden doğan etkilerdir ki bunlar ekonomik anlamda çocuk sahibi olmanın faydasını azaltma ile açıklanan bir değişime tekabül ederler. Artık aile odaklı toplum (*family-based society*) önemini kaybetmeye başlamıştır. İkinci Demografik Geçiş'e gelince; bu geçiş temelde 1960'lı yılların ortalarında, "bireyselci" (*individualistic*) yaklaşım ve aile formasyonundaki en son gelişmelerle—birliğin bozumu ve İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra Batılı Milletler'de görülen aile kurmanın yeni şekillerinin ortaya çıkışı—açıklanır (Van de Kaa, 1987 ve 1999; Lestheaghe ve Van de Kaa, 2002). Ekonomistler açısından aile kurmak ve çocuk sahibi olmak, tamamen maliyetle ve kadının kendisini gelir sahibi yapan, ekonomik özgürlüğüne kavuşturan ve kendi kararlarını verebilme gücünü kazandıran iş gücündeki yeni statüsü ile belirlenen konulardır.

Bazı sosyal bilimciler için bunlar tüm ülkelerin her birinin bir gün zaten yaşayacağı sosyal ve demografik süreçlerdir; doğurganlıktaki geçiş (*fertility transition*) evrensel bir fenomendir ve aile formasyonundaki değişimle yakından ilişkilidir. Bu ilişkide doğum artık aile olmakla bir tutulan bir olay değildir ve bu noktaya her ülke nüfusu evrilerek (bir anlamda yaşlanarak) gelecektir.

İkinci Demografik Geçiş'in başlangıç noktası 1960lar'da Kuzeybatı Avrupa'dır. Geçişin dönemsel özellikleri, buradan bütün Batı ülkelerine yayılmıştır. Yayılma süreci, kültürün, sosyal norm ve değerlerin dönüşümü, güçlü bireyselcilik ve cinsiyet rollerini etkileyen değerlerin değişimiyle açıklanan bir süreçtir. Dönüşüm içinde ilk evlenme yaşı artar, doğurganlık ertelenir (dolayısıyla dönemsel olarak hesaplanan toplam doğurganlık hızları düşer), evlilik öncesi ya da evlilik sonrası birlikte yaşama formları artar, boşanma hızları artar, ve ilk cinsel ilişkiye girme yaşı azalır (Van de Kaa, 1987; Lestheaghe, 1998; Surkyn ve Lestheaghe, 2004; Lestheaghe, 2000). Thomas Sobotka'nın (2000) sunduğu iki çocuklu aile modelinin yaygınlaşmasının da nedeni İkinci Demografik Geçiş'i hazırlayan süreçlerdir. Komünist devlet her zaman aile konusunda patriarkal ve geleneksel olmuştur. Kadın, iş gücündeki rolünün yanında çocuklarından ve ev işlerinden mutlak derecede sorumludur. Ancak bunlar kadının ekonomik özgürlüğünü engelleyen sorumluluklardır; onu ekonomik ve sosyal fırsatlardan uzak tutarlar. Dolayısıyla yüksek doğurganlık hızı, erken yaşta evlilik, erken yaşta çocuk sahibi ol-

mak, çok düşük oranda çocuksuz veya hiç evlenmemiş kadın sayısı ve iki çocuklu aile modelinin hakimiyetine doğru bir toplumsal eğilim, Doğu Avrupa ülkelerinin karakteristik bir özelliğidir. Bununla birlikte, 1980ler'in sonunda ve 1990lar'ın başında başta Bulgaristan olmak üzere tüm geçiş sonrası Balkan ülkelerinde görülen, Batılı demokrasi anlayışının ve liberal kuralların geçerliğinin ilanı ile ortaya çıkan değişme süreci, bundan çok daha dramatiktir: a) Yenilenme düzeyinin altında bir toplam doğurganlık hızı, b) Evliliklerin ertelenmesinde önemli artış, c) Çocuk doğurmanın ertelenmesinde önemli artış, d) Evlilik öncesi birlikte yaşama formlarının sayısında artış, e) 13-19 yaş arası doğurganlıkta (*teenage fertility*) artış, f) Doğurganlığın kontrolünde artış, g) Daha az sayıda çocuk sahibi olma eğiliminde ve çocuksuzluk sayısında artış h) Hem boşanma oranlarında hem de birlikte yaşama formlarının bozulmasında artış, i) Çift maaşlı birlikteliklerin sayısında artış ve nihayet; j) Aile formasyonunu düzenleyen davranışta değişme.

İkinci Demografik Geçiş'in temel özelliklerine denk düşen bu değişmelerin Balkan Geçiş Toplulukları'nda daha geç ortaya çıkmasının nedenleri; evli çiftlerin yuva ve işkan durumlarını korumaya, kadının yuvasını korurken aynı zamanda iş gücüne katılmaya motive olmasına, işsizliği ortadan kaldırmaya ve erken evliliklere taraftar olan sabit yaşam şartlarına yönelik, komünist yaklaşım ve politikalarıdır (Lestheaghe, 2000; Philipov, 2002). Bu komünist yaklaşım ve politikaların ortadan kalkması için gereken zaman, aile formasyonundaki değişimi bir nebze geciktirmiştir.

Lestheaghe ve Moors'un bakış açısına göre; geçiş toplumlarında resmi evlilik akdi olmayan birlikteliklerin sayısındaki artış 1989 sonrası değişmelerle bağlantılı değildir. Çünkü bu tür birlikteliklerin sayısındaki artış 1970ler'in ortalarından itibaren hissedilmeye başlanmıştır. Fakat gebeliği önleyici yöntemler kullanmayı öğrenmedeki artış (tipik olarak 20 yaş öncesinde), evliliklerin ertelenmesi, yeni yaşam düzenlerinin adaptasyonu, 30 yaş öncesi azalan doğurganlığın habercisidir ve bir anlamda *ebevenliğin ertelenmesine* tekabül eden bu genel değişmeler de İkinci Demografik Geçiş'in habercisidir (Lestheaghe, 2000; Lestheaghe ve Moors, 2000). Bu iki önemli demograf, resmi evlilik akdi olmayan birlikteliklerin artışını geçişe dayalı bir demografik gelişme olarak görmemelerine rağmen, geçiş sonrası toplumlarda bu birlikteliklerin sayısındaki artışın gösterdiği ivme daha az dikkate değer değildir. Sobotka (2003) doğurganlık ve aile modellerindeki en köklü dönüşümün 1989 ve 1991 yılları arasında devlete dayalı bürokratik sistemlerin çöküşüyle yaşandığını iddia etmektedir. Bu dönüşümler o kadar güçlüdür ki kısa zamanda Avrupa'nın tüm demografik haritasını değiştirmişlerdi.

1990lar'dan sonra aile kurma stratejileri son zamanlardaki sosyal, ekonomik ve kültürel dönüşümlerin etkisi altında belirlenmiştir. Genel olarak geçiş sonrası ülkelerde görülen doğurganlık hızlarındaki azalma ve alternatif yaşam düzenlerindeki (çocuklu birlikte yaşama, çocuksuz birlikte yaşama, yalnız yaşama, bekar annelik, ebeveynlerle birlikte kurulu bir hanede yaşama) artış, resmi evlilik düzeni kurma eğilimindeki artış olasılığını giderek zayıflatmıştır.

b) Ekonomik yaklaşım: "Çift" olmanın ve çocuk sahibi olmanın maliyeti:

Ekonomik çerçeveden konuya bakış, ilk olarak, Lestheaghe'nin üç uluslararası değişim temayülleri ve bunlar üzerine yapılan tartışmaları göz önünde bulundurarak ai-

le formasyonu üzerine oluşturduğu teorik modelden yola çıkılarak geliştirilebilir: a) Göreceli ekonomik yoksunluk teorisi (Lestheaghe, 1998; Easterlin, 1978, 2001): 1970lerde kariyer fırsatlarında ve istihdamda yeterli çeşitlilik olamamasına karşın, yeni yetişen kuşakların tüketim beklentilerindeki önemli bir farklılaşma vardı. Yeni yetişen ve genç yetişkin bireylerin tüketim beklentilerinde yükselmeye denk gelen bu farklılaşma, İkinci Demografik Geçiş'i hazırlayan bir süreçte hizmet etmiştir (Easterlin, 1978; Lestheaghe, 1998, 2000).

Becker'in neo-klasik ekonomi teorisine göre, hane halkı görevleri, çocuk doğurma ve yetiştirmeye dair fırsat maliyetleri (opportunity costs) artış önemlidir. Evlenme kararında, basitçe, önceki yaşamına göre daha mutlu olmak için bir seçim yapma arzusu rol oynar. Ancak seçimleri bireyleri hayal kırıklığına uğrattığında bekar yaşamak ya da başka bir hayat arkadaşı aramak için evliliklerini ortadan kaldırır. Bu davranış örüntüsü doğurganlık ve aile formasyonundaki potansiyel değişimi açıklamak için yeterlidir: Fiyat, para, zaman, çocuk doğurmak ve yetiştirmek için duygusal hazırlık ve enerji tümüyle çocuk sahibi olmanın ekonomik maliyetini oluştururlar ve bunlar çocukta sağlanacak memnuniyet ve faydayı etkilerler (Becker; 1992). b) Kadının ekonomik bağımsızlığının artması (Lestheaghe, 1998; Becker, 2004): Neo-klasik bakış açısına göre kadının ekonomik bağımsızlığının artması, onun bağımlı yaşama durumunu engellemiştir. Evli ve/veya eğitilmiş kadınların iş gücündeki sayılarının artması, aynı zamanda geleneksel kelepçelerin kadının bileklerinden çıkarılması, çoğunlukla patriarkal olarak belirlenmiş bağımlılıklardan bağımsızlığını kazanması anlamına gelmektedir. Bu noktada vurgulanabilecek bir yaklaşım da zamanı etkili kullanmaya, başka bir deyişle "zaman tahsis etme" eylemine dair yaklaşımdır (*theory of allocation of time*). Endüstrileşmeyi yaşayan ülkelerde doğurganlık ve kadının iş gücüne katılımı arasındaki ilişki ters orantılıdır. Dahası, emek piyasasındaki ücret haddi ve iş olanakları çocuk doğurmaya yönelik kararı da etkiler. İş gücünde evli kadın sayısının artması, kadının "eş"lik rolüyle ortaya koyduğu evde geçen zamanı ile işteki rollerinin kapladığı zaman arasında "ikameler" yaratılması anlamına gelir. Nihayetinde bu durum, doğum kontrol maliyetini de belirleyen bir durumdur (Grossbard-Shechman, 1984). c) Fikir sistemlerindeki değişimler (Lestheaghe, 1998).

Kadının pazar ücret haddi, emek piyasasında yerleştiği yer ve bireysel karakteristikleri ile belirlenir. Evli bir kadının zamanının değeri, kocanın sahip olduğu gelir düzeyi, hanenin mal varlığı, kadının eğitim düzeyi ve çocuk sayısı pozitif, çocukların yaşları ile ise negatif bir ilişki içindedir. Geleneksel olarak, ilk çocuğun doğumu kadının iş gücünden çekilmesine ve çocuk bakımına zaman harcamasına neden olur. Ancak bugün bir yaşından küçük çocuğa sahip annelerin yarısından fazlasının iş gücünde aktif olarak yer aldıkları görülmektedir (Klerman ve Lebowitz, 1999).

Easterlin modeli (1978, 2004) Becker'in çocuğa talep (*demand for children*) çalışmalarını da içine alarak diğer disiplinlerde yer alan doğurganlık yaklaşımlarıyla uygun düşen yeni bir model yaratmaya çalışır. Üç kategori belirler: a) Çocuğa talep (doğurganlığı düzenlemenin bir maliyeti olmadığı durumda ebeveynlerin sahip olmak istedikleri yaşayan çocuk sayısı), b) Çocuk arzı (Doğurganlığın kasıtlı olarak sınırlanmadığı bir durumda ebeveynlerin sahip olmak isteyecekleri yaşayan çocuk sayısı), c) Doğurganlığı düzenleme maliyeti.

Becker'in çalışmalarında çocuğa talep, aynı zamanda mal ve hizmetlere taleptir: Talep, hane halkı gelirine, ebeveynlerin çocuk sahibi olmaktan duyduğu hazza, ebeveynlere fayda sağlayan mal ve hizmetlerin varlığına çocuk sahibi olma tercihlerine bağlı olarak belirlenir (Easterlin, 1978, 2004 ve Becker, 1991b, 1993).

Normal şartlar altında, yüksek gelire sahip olmanın çocuğa talebi artırması beklenir. Bu bakış açısına göre çocuk bir çeşit eşyadır. Çocuğa daha yüksek talebin olması, çocuk başına daha fazla kaynak sağlayıcı unsurlara sahip olmak ile alakalıdır. Bu durumda çocuğa talep, basitçe çocuk sayısını artırmakla ilgili bir talep değildir. Yüksek bir gelire sahip olmak, çoğunlukla yüksek nicelikle değil yüksek kaliteye taleple ilgili bir şeydir. O halde çocuğa talep ve çocuk hizmetleri bu çerçevede değerlendirilmelidir. Doğurganlık meselelerine eğilen çalışmalarda, ekonomik analizin temel katkısı, çocuğun sayısı ile çocuğun kalitesi arasındaki etkileşimi düşündürmesidir (Becker, 1991a). Bu etkileşim, çocuğun niceliksel değerinin zaman içinde neden hızla değiştiğini açıklamaktadır. Çocuğun "kaliteli" bir varlık olarak ortaya çıkması ve talebin niteliğini ortaya koyması ekonomik analizin bir sonucudur.

Bu düşüncelere ilave olarak Becker'e göre (1992, 2004) ebeveynlerin "zaman değeri" de çocuk sahibi olmanın maliyeti kadar önemlidir. Özellikle, annenin çocuk bakımı ile geçirdiği zamanın fırsat maliyeti ebeveynlerin zaman değeri ile alakalıdır. Dolayısıyla, çocuğun "kalite"si kadınların kullandıkları zamanın fırsat maliyetindeki farklılaşmalarla da belirlenen bir şeydir.

Ekonomik kalkınma, kadınları evin dışına çeken, onlara kendi yaşamlarını daha fazla kontrol etme iradesi kazandıran bir süreçtir. Gebeliği önleyici yöntemlere dair bilgiye gönüllü giriş ve çocuk sahibi olma isteğinin yerine geçen kazancın artarak devam etmesi duygusu, bu iradeyi motive eden iki önemli güçtür (Lindert, 1980). Doğurganlığı düzenlemenin maliyeti konusunu Becker (1991a, 1991b, 1993), çocuğa olan talebin bir başka meselesi olarak görür. Bu mesele, çiftlerin gebeliği önleyici yöntemlere karşı tutumları ve bu yöntemlerin arzı ile ilgilidir. Doğurganlığı düzenlemenin maliyeti iki tiptir: Tıbbi maliyetler (*physic costs*) ve pazar maliyetleri (*market costs*). Tıbbi maliyetler, doğurganlığı kontrol etme fikrine duyulan memnuniyetsiz yaklaşımı tanımlar. Pazar maliyetleri ise herhangi bir yöntemi satın almak için harcanması gereken parayı ve onu kullanmak için harcanması gereken zamanı içerir.

Çocuğun niceliksel durumu, talep edilenden fazla olduğunda çiftler doğurganlık düzenleme formülleri için motivasyon kazanırlar. Bu aynı zamanda doğurganlığı düzenlemenin maliyetlerini de düşünmek anlamına gelmektedir. Doğum kontrolü için duyulan motivasyonun yüksekliği, çiftleri, en uygun aynı zamanda en ucuz kontrol metodunu seçmeye yönlendirir. Bu gibi durumlarda, aile planlaması programları devreye girerek kontraseptifin hem tıbbi maliyetleri ve hem de pazar maliyetlerini azaltıcı yönde doğurganlığı düşürebilirler.

Geçiş sonrası ülkelerde, 1990'lardan sonra zaten giderek azalan doğurganlık hızları, kısa zamanda dünyada rastlanabilecek en düşük değerlere kadar düşmüştür. Toplumsal içeriklerine ve ülkelerin ulusal istatistiklerine bakıldığında, kadının iş gücüne katılımındaki artışın, erkeğin iş gücüne katılım oranını zorlaması, bu hızın değişimi üzerindeki en büyük etkidir. Yüksek işsizlik oranlarına rağmen, genç kadınların çoğu

eğitim almayı tercih etmiş, liseye ve üniversiteye girme fırsatını elde etmişlerdir. Genç kadınlar kadar genç erkekler de uzmanlaştırmı alanlarda eğitim görmeyi, uzmanlık gerektiren işler yapmayı, para kazandıran meslekleri tercih etmişlerdir. Örneğin geçiş sonrası Bulgaristan'da ve Rusya Federasyonu'nda, kadının iş gücüne katılım oranlarındaki artış kolaylıkla fark edilir. Bu ülkelerde kadının işte geçirdiği zamanın ve işe verdiği emeğin büyüklüğü giderek artmaktadır. Kadın için ev işleri ve çocuk bakımı için gereken zamanı tahsis etmek daha da zorlaşmıştır.

Bugün geçiş sonrası ülkelerde hüküm süren yetersiz gelir düzeyi ve yoksulluğa varan yaşam koşullarının bir araya gelişi, doğurganlıkla ilgili kararların önüne çıkan bir diğer engeldir. Evlilik oranları hızla düşmektedir ve bireyler yaşam düzenlerini benimsemektedirler: Bekar annelik, çocuklu birlikte yaşama, çocuksuz birlikte yaşama ya da yalnız yaşama gibi. Son zamanlardaki ekonomik şartlar, çocuk sahibi olmak konusundaki kararların önüne geçmiş, çocuğa talep ya da yeni bir çocuğun maliyeti gibi düşünceler, ertelemelerle sonuçlanmaya başlamıştır. Ebeveynlerin fırsat maliyeti, özellikle kadının fırsat maliyeti geçiş öncesi döneme göre daha ön plandadır ve çocuğun "kalitesi" kadının işte geçirmek zorunda olduğu zamana bağlıdır.

Tıbbi maliyetleri açıklayan memnuniyetsizlik tavrı, geçiş sonrası ülkelerde, az sayıdaki aşırı dindar bireyler dışında, geçerli bir durum değildir. Bununla birlikte, bu toplumların çoğunun yüz yüze olduğu yoksulluk tehlikesi, yüksek işsizlik oranları ve yüksek enflasyon en uygun doğum kontrol yöntemini bulmak, satın almak ve kullanmak konusunda önemli bariyerlerdir. Ancak pazar maliyetleri önemlidir: Özellikle toplum içinde yüksek bir sosyoekonomik statü elde etmeyi başarmış kadınlar, doğru doğum kontrol yöntemlerini seçmek, satın almak, kullanmak ve tüm bunlar için zaman tahsis etmek açısından daha tedbirdirler.

c) Fikir sistemlerindeki değişimler:

Fikir sistemlerindeki değişimler İkinci Demografik Geçiş'in uzun dönemli temayül-lerinden — etnik, dini ve siyasi etki alanlarında artan bireysel otonomi— doğan bir teoridir (theory of ideational shifts). Bu teoriyi değerlendiren Easterlin ve Crimmins'e göre (1985), doğurganlığın temel belirleyicilerinden biri de yıllardır hüküm süren sosyoekonomik şartlardaki değişimdir. Bir anlamda modernizasyonun kendisidir. Eğitim, kentleşme, istihdam alanlarında modern sektörlerin artması, kültürel (etnisite ve din) ve genetik faktörler temel modern değişkenlerdir. Bu değişkenler, çocuğa talebi, çocuk arzını ve/veya çocuk sahibi olmanın maliyetini etkileyerek doğurganlık davranışını belirlerler (Easterlin, 1978, 2001; Lindert, 1980; Philipov, 2001).

Dini ve etnik faktörler, dil, bölge, kentleşme düzeyi ya da ikamet edilen yerin büyüklüğü tamamen sosyokültürel öğelerdir (Morsa, 1978). Örneğin, basitçe, çiftler belirli bir sayıda çocukları olan yakın akrabalarından, komşularından ve yakın arkadaşlarından etkilenebilirler ve ekonomi genellikle onlara herhangi birşey ifade etmez, çünkü bu çocuk sahibi olmanın hazzı ilgilidir ve tamamen kültürelidir. Fakat bir çok sosyal bilimciye göre, genel olarak modernize yaşayan dünya toplumlarına bakıldığında, kültürel olanın doğurganlık ve çocuk sayısı üzerindeki bu belirleyici etkisinin oldukça zayıfladığı görülebilir.

Sosyal normlardaki, değerlerdeki ve tutumlardaki değişmelerin toplumda önemli

davranışsal değişimler ortaya çıkmasına neden olduğu açıktır. Kültürel özellikler, alışkanlıklar ve gelenekler doğurganlık davranışını etkilerler. Bununla birlikte, bu etkilerin ortaya çıkardığı davranış değişikliği oldukça zordur. 1980'lerde Van de Kaa ve Lestheaghe Batı Avrupa'daki ve gelişmiş ülkelerdeki demografik değişimler üzerine çalışmalar yaparken kültürel faktörlerin oldukça uzun süreli etkilerinden ve belirleyiciliklerinden bahsetmişlerdir. Modern sosyal yapının tanımlayıcı öğeleri olan ve aynı zamanda İkinci Demografik Geçiş'e de katkıda bulunan sekülerleşme, artan kadın otonomisi, artan bireysellik, hüküm süren yüksek doğurganlık üzerindeki geleneksel baskıları azaltma yolunda önemli bir etki yaratmışlardır. Bu öğelerden "modern kadınlar"ı çekip çıkarmak onların geleneklerden —aynı zamanda patriarkal olandan— sıyrıltılmış en önemli özelliklerinden birini ortaya koyacaktır: Çalışan kadınların sayısındaki artış, toplumda kadın otonomisini artırmıştır, dolayısıyla kadınlar doğurganlıklarını kontrol etmek ve çocuk sahibi olmak konusunda kendi iradeleri ile baş başadılar.

Fikir sistemlerindeki değişimler aynı zamanda artan boşanma oranlarının ve takibinde evlilik sonrası birlikteliklerin de belirleyicisidirler. Evliliğin kalite standartlarını artıran bir etkisi vardır (Lestheaghe, 1998). Bu artan etki, geleneksel aile tipini tamamen ortadan kaldıracak ve onu modern değerlerle süslenmiş Batılı aile yapısına dönüştürecek güçtedir.

Doğu Avrupa ülkeleri'nde de durum farksızdır: Sekülerleşme, yükselen kadın otonomisi ve bireysellik bu ülkelerde de fikir sistemlerindeki değişim bağlamında etkisini göstermiştir. Bu değişimlerin etkileri ülke toplumlarının yaşadığı "geçiş"ten sonra hızlanmıştır. Totaliter rejimlerde uzun dönemli sekülerleşme, bireysel tavır ve kadının ekonomik anlamda güçlenişi zaten vardı fakat kadının ekonomik varlığı, genel olarak azalan doğurganlığa rağmen, şimdiki kadar algılanabilir değildi (Philipov, 2002). Şüphesiz bu durumun nedeni totaliter rejimin nüfus politikası idi. Geçiş sonrasında yeni yaşam düzenlerinin ve yeni sosyal psikolojik tutumların ortaya çıkışı ile birlikte doğurganlıktaki düşüşün hız kazanması herkesin algısını açmış ve endişe getirmişti.

Geçiş sonrası dönemde, resmi evlilik düzenine geçişte ilk çocuğun etkisinin büyük olduğu fark edilmektedir. Fakat gerçekte, evlilik çocuk sahibi olmak için bir gereklilik olmaktan çıkmıştır. Bu noktada, kaçınılmaz bir sonuç olarak gayri meşruluk, hem evlenme ve aile kurma tutum ve davranışları için hem de çocuk sahibi olma kararlarının alınmasına dair süreçler için kabul edilebilir bir hale dönüşmektedir. Bunun yanında, 13-19 yaş arası doğurganlığındaki artış da bir sosyal problem olarak hükümetlerin karşındadır. Tüm bunlar adeta geleneksel ya da alışlageldik olandan kopmanın ve "Batılı" olma yolundaki azmin bir bedelidir.

Sonuç

Aile demografisi alanı, ailenin sosyolojik bir kavram ve kurum olarak gösterdiği yapısal değişime demografik bakış açısıyla özel bir inceleme alanı olarak bakmaktadır. Bugün, aile kavramındaki demografik değişimlerin temel kaygısı, alışlageldik aile formlarından genel bir çıkış yaşanmasıdır. Aile formasyonu, farklı tanımlar ve giderek farklılaşan yaşam düzenleri üzerinden belirlenir bir hale gelmiştir. Bu bağlamda Birleşmiş Milletler aile tanımına, kendi rızalarıyla nikahsız birliktelikler kuran çiftlerin, "evli çiftler" olarak kabul edilmesi maddesini de koymuştur. Bunun nedeni, bu tip yeni ya-

şam formlarının ciddi olarak hem Batılı gelişmiş ülkelerde hem de yüzü Batılı değerlere dönük gelişmekte olan ülkelerde sayılarının artmasıdır. Demografik veriler, ailenin tanımlanmasına ve değişimin açıklanmasına olanak sağlarlar. Bu anlamda veri kalitesi önemlidir ve toplanan veriler toplumsal bireylerin evlenme ve çocuk sahibi olmanın "aile kurmak" düşüncesi ile ilişkilendirilmesinde önemli bir değişimi göstermektedir.

Aile kurumu, doğurganlık fonksiyonunu barındıran yapısı ile nüfusun kendisini yenilemesine hizmet eder. Bir nüfusun düzenli varlığı, gelecek için kendi yerlerine yeni bireyler üreten bireylerin mevcudiyeti ile mümkündür. Başka bir deyişle, ölümün yerini doğum doldurmalıdır. Nüfusun yaşlanması denilen süreç bu ikamenin gerçekleşmediği durumda başlar. Yaşlanma, nüfustaki düşük doğurganlığın önemli bir sonucudur. Tanımlanan yenilenme düzeyi 2.1'dir. Bu değer altına düşen nüfuslarda yaşlanma geleceğe miras kalan önemli bir risktir.

Geçiş toplumlarının yaşadıkları "yeni durum" –yüksek enflasyon, pahalı yaşam koşulları, yoksullaşma, kültürel değerlerin kaybı- ekonomik ve politik değerlendirmelerin yanında, nüfusun maruz kaldığı doğurganlık ve aile formasyonundaki değişimlerle de açıklanmalıdır. Ekonomik ve politik değerlendirmeler, post-Sovyet devletlerin ardından komünist değerlerin ortadan kalkışıyla yüz yüze gelen Balkan Devletleri'nin Batı düşünce yapısı ve demokrasi anlayışının yaygınlaştırılması ideali çerçevesinde gerçekleşen demografik gelişmelerin incelenmesinden ibarettir. Bu gelişmelerin en fazla göze batan tarafı, ikinci Demografik Geçiş ilkelerinin yaygınlaşması ve doğurganlık hızlarındaki dramatik düşüştür.

Post-Sovyet Devletler'deki demografik değişimlerin benzer şekilde Balkan ülkelerinde de görüldüğü iddiasında bulunmak hatalıdır. Balkan ülkeleri, post-Sovyet ülkeler kadar Türkî değerlerle bezenmiş değillerdir. Balkan kültürü içinde değerlendirilen ve Hıristiyan kültürüne dahil edilebilen toplumlar, özellikle Avrupaî bir özellik taşırlar. Aynı sosyal-ekonomik geçiş kaderini paylaşan bu iki ayrı devletler grubu, demografik gelişmeler açısından ancak karşılaştırılabilir bir durumda kabul edilmeli ve incelenmelidirler.

Demografikler, geçiş sonrası Balkan toplumlarında yaşanan sosyoekonomik, demografik ve fikrîsel değişimleri, yine bu üç perspektiften değerlendirme eğilimindedirler. Ekonomistler açısından doğurganlığa dair incelemelerde, evlenmek ve çocuk sahibi olmak üzerine verilen kararlardaki değişim, maliyet ve kadının iş gücüne katılımındaki artış arasındaki ilişki ile belirlenen bir durumdur: Fiyat, para, zaman üçlemesi ve çocuk doğurma arasındaki belirleyicilik önemlidir. Bu belirleyicilik özellikle niceliksel bir anlayışı benimsemeyi değil, niteliksel bir yaklaşıma yönelmeyi de açıklar: Kaliteli çocuk yetiştirmek, sayıca fazla çocuk yetiştirmenin önüne geçmiştir.

Demografik değerlendirmelerde ikinci Demografik Geçiş süreci bir hazırlayıcı süreç olması babında ön plandadır. Nitekim geçiş sonrası görülen temel demografik özellikler, özellikle ilk evlenme yaşındaki artış, birlikte yaşama formlarındaki artış, boşanma hızlarındaki artış ve çocuk doğurma eğilimindeki düşüş İkinci Demografik Geçiş'in dönemsel özellikleridir. Bu özelliklerdeki ilerlemeler Balkan ülkelerinde geçiş sonrası hız kaydetmişlerdir. Kadının iş gücündeki ekonomik bağımsızlığının ve/veya eğitiminin

kendisine sağladığı -patriarkallikten— bağımsızlaştırıcı sunumların çekiciliği ve evliliğin çocuk sahibi olmak için bir gereklilik olmadığı anlayışının yaygınlaşması, özellikle genç yetişkinler arasında evlenme ve çocuk sahibi olmanın bireysel çıkarımlarla belirlenmesi için önemli birer nedendir. Aynı zamanda, geçiş sonrası ülkelerdeki son demografik gelişmelerin önemli bir belirleyicisidir.

Fikrîsel değişimler yaklaşımı; etnik, dini ve siyasi alanlarda artan bireyselleşen tutumun yükselişinden doğan bir yaklaşımdır. Demografik gelişmelerden, özellikle doğurganlığın değişiminden bu üç platformu yerinden oynatan bir süreç sorumludur: Modernizasyon. Eğitim, kentleşme ve istihdam alanlarındaki modern etkiler, kültürel ve genetik faktörleri değiştirmeye zorlayan modern yaklaşımların hakimiyet arayışı, çocuğa talebi, çocuk arzını ve çocuk sahibi olmanın maliyetini belirlemiştir. Bu ekonomik belirleyiciliğin yanında, kültürel bir belirleyicilik de önemli rol oynar: Dini ve etnik faktörlerin doğurganlık davranışı ve çocuk sayısı üzerindeki etkisini ortadan kaldırır.

Kaynakça:

- Becker, G. S. (1991a) *A Treatise on the Family*. Boston: Harvard University Press. MA. Expanded Edition, Boston.
- Becker, G. S. (1991b) *Fertility and Economy*, University of Chicago - Economics Research Center 92-3, Chicago.
- Becker, G. S. (1992), "Fertility and the Economy", *Journal of Population Economics*, Springer, vol. 5(3), pages 185-201.
- Becker, G. S. (1993), "Nobel Lecture: The Economic Way of Looking at Behavior" *Journal of Political Economy*, University of Chicago Press, vol. 101(3), pages 385-409.
- Becker G. S. (2004), *Economic Approaches to Understanding Families*, Ann. N.Y. Academy of Science, 1038: 201-205.
- Caldwell J. C. ve Caldwell P. (1987), "Family Systems: Their Viability and Vulnerability" in John Bongaarts, Thomas Burch, Kenneth Wachter (Eds.), *Family Demography: Methods and Their Applications*. Clarendon Press, Oxford.
- Dawisha K. ve Parrot B. (1994). *Russia and the New States of Eurasia: The Politics of Upheaval*. Cambridge University Press.
- Dawisha K. ve Turner M. (1997) "The Interaction between Internal and External Agency in Post-communist Transitions", in Karen Dawisha (ed.), *The International Dimension of Post-Communist Transitions in Russia and the New States of Eurasia*, M.E. Sharpe, Inc. Volume 10, p.398-425
- Easterlin R. (1978), "The Economics and Sociology of Fertility: A Synthesis", in Charles Tilly (Ed.) *Historical Studies of Changing Fertility*, Princeton University Press, 57-133.
- Easterlin R. (2001), "Income and Happiness: Towards a Unified Theory," *Economic Journal*, 111:473 (July), 465-484
- Easterlin R. ve Crimmins E. M. (1985), *The Fertility Revolution: A Supply-Demand Analysis*, Chicago: University of Chicago Press, Chicago.
- Grossbard-Shechtman, S. A. (1984). "A Theory of Allocation of Time in Markets for Labour and Marriage," *Economic Journal*, Royal Economic Society, vol. 94(376), December, pages 863-82.
- Klerman J. ve Leibowitz A. (1999), "Job Continuity Among New Mothers", *Demography*, May 1999 36:2, p.145-156.
- Lesthaeghe R. (1998) "On Theory Development: Applications to the Study of Family Formation", *Population and Development Review*, New York, vol 24 (1):1-14
- Lesthaeghe, R. (2000) "Europe's Demographic Issues: Fertility, Household Formation and Replace Migration", Unpublished paper, UN Expert Group Meeting on Policy Responses to Population Decline and Aging, October, 2000, New York.
- Lesthaeghe, R. ve G.B.D. Moors (2000), "Recent Trends in Fertility and Household Formation in the In-

- dustrialized World". *Review of Population and Social Policy*, 9, 121-170.
- Lindert, P. H. (1980). "Child Costs and Economic Development" in Richard Easterlin (ed.) *Population and Economic Change in Developing Countries*. University of Chicago Press for National Bureau of Economic Research, pages 5-80.
- Marsa, J. (1975). *Socio-Economic Factors Affecting Fertility and Motivation for Parenthood*, Council of Europe. Sofia
- National Statistical Institute (1995). *Statistical Yearbook-1995*, NSI, Sofia. BG.
- National Statistical Institute (2005). *Statistical Yearbook-2005*, NSI, Sofia. BG.
- Philipov, D. (2001). *Fertility and Family Surveys in Countries of the E.C.E. Region. Standard Country Report, Bulgaria*. Geneva: United Nations, Economic Commission for Europe.
- Philipov, D. (2002). *Fertility in Times of Discontinuous Societal Change: the Case of Central and Eastern Europe*. WP2002-024 Max-Planck Institute for Demographic Research, Germany.
- Ryder, N. (1987). "Family Demography: Methods and its applications". In J. Bongaarts, T. Burch, K. Wachter (Ed.). *Clanderon Press. Oxford and International Studies in Demography*, IUSSP
- Sobotka T. (2005). "Lower and later fertility in Europe: Recent Trends and Future Prospects". Unpublished paper. *ILC-UK and BSPS Conference on "The Consequences of Later and Lower Fertility"*, London.
- Surkyn J. ve Lesthaeghe, R. J. L. (2004). "Value Orientations and the Second Demographic Transition (SDT) in Northern, Western and Southern Europe: An Update." *Demographic Research*, 3: 45-86.
- Todorova, M. (1983). "Population Structure, Marriage Patterns and Household (According to Ottoman Documentary Material from North Eastern Bulgaria in the 1960s of the 19th Century). *Istoric-heski pregled*, 1983, 4,85-90
- United Nations Economic Commission for Europe (UNECE) (1999). "Fertility Decline in the Transition Economies, 1982-1997: Political, Economic and Social Factors", in UNECE, *Economic Survey of Europe*, Chapter V, No.1, pages 181-194.
- United Nations Statistics Division (2006) (UNSD). *Households and Families*. <http://unsd.un.org/unsd/demographic/sconcerns/fam/fammethods.htm>, Date: 12 March, 2006
- Van de Kaa, Dirk J. (1987) "Europe's Second Demographic Transition". *Population Bulletin*, Vol. 42, No. 1, March, 1987. 59 pp. Population Reference Bureau: Washington, D.C. In Eng.
- Van de Kaa D. J. (1999). "Europe and Its Population: The Long view". (Ed. D. J. Van de Kaa, *European Population: Unit in Diversity*. Academic Publishers. Printed in the Netherlands pages 1-49.

ABSTRACT

This study concentrates on the process of the change of the institution of family in the post-transition period (between years 1980 and late 1990) in Balkans in relation to the new theoretical definitions of the concept of family, new types of family formation and pace of the fertility decline. Mainly, changing family formation is examined as a demographic process and, risks and effects of this change are discussed from the the perspective of family demography. It also reviews recent social, demographic, political and economic arguments on the new family transformations in the post-transition Balkans by considering the experiences of post-Soviet countries comparatively.

Keywords: Family, family demography, family formation, Balkans, post-transition countries, family dissolution, fertility, fertility decline, sociology, demography, economics, politics.